

До 170-річчя від дня народження О. М. Лазаревського

Н.О.Герасименко (Київ)

ПОДВИЖНИК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ О. М. ЛАЗАРЕВСЬКИЙ

Наприкінці XVIII - на початку XIX ст. Лівобережна Україна була інкорпорована до складу Російської імперії. Це призвело до значних змін у всіх сферах її суспільного життя: завершився процес ліквідації української державності, яка майже століття проіснувала на цій території як політична автономія; ліквідовано її соціально-економічні та культурні здобутки попередніх років; відбулися зміни у соціальній структурі українського суспільства, започатковані процесом закріпачення селянства та перетворення козацької старшини у дворянство.

В першій половині XIX ст. при лояльному ставленні царського уряду, який прагнув використати український національний рух для протиставлення його польським культурницьким впливам в Україні, набула розвитку романтично-народницька історична наука. У поєднанні з глибоким інтересом до народної культури, пісенної творчості, живої народної мови вона сприяла збереженню самобутності українського народу і його національному відродженню й стала ідеологічною основою виникнення Кирило-Мефодіївського товариства - першої політичної організації в Україні, культурно-просвітницьких об'єднань і рухів.

Українське відродження сформувало національно-свідому інтелігенцію, яка очолила національний рух на Лівобережній Україні, та сприяло поступовому перетворенню "етнічно-мовної" спільноти, що наприкінці XVIII ст. постала внаслідок втрати державності, на "самосвідому політичну й культурну спільноту" - українську націю¹. Проте спроба, хоч і невдала, української інтелігенції перейти від культурницького до політичного етапу національного розвитку, що свідчило про зростаючу свідомість українців, призвела до зміни ставлення царського уряду до українського питання. Ліквідація у 1847 р. Кирило-Мефодіївського товариства сприяла активізації антиукраїнських сил, виявом чого було видання царським урядом Валуєвського циркуляра (1863 р.) та Емського указу (1876 р.), що забороняли вживання на офіційному рівні української мови. Їх видання мало на меті паралізувати просвітницькі заходи української інтелігенції й ліквідувати культурну самобутність українців. За цих умов саме історія була найбільш придатною формою для вираження ідеології національної ідентичності.

З 40-х рр. XIX ст. почалося становлення "наукового періоду української історіографії", під час якого Історична наука звільнилася від безпосереднього "впливу суспільно-політичної думки та художньої літератури", засвоїла "новітні уявлення про зміст і характер історичного процесу", завдання й предмет дослідження, методику природничих та суспільних наук².

Розвитку наукового етапу української історіографії сприяли і ліберальні реформи, проведені в Російській імперії в 60-х - 80-х рр. XIX ст., особливо ліквідація

кріпосного права, створення земств, реформа освіти тощо. Актуальні і зловідомі проблеми, які постали перед українським суспільством під час проведення реформ, потребували врахування історичного досвіду. Тому українська історична наука набула значного піднесення. Серед її діячів з'явилися яскраві постаті, вагоме місце серед яких належить Олександрові Матвійовичу Лазаревському.

Життя, наукова й громадська діяльність ученого в цілому достатньо вивчені³. Проте, незважаючи на значну кількість праць з цього питання, окремі аспекти все ще залишаються поза увагою дослідників, а у ряді праць бракує повноти та системності, що потребує подальшого дослідження проблеми.

О. М. Лазаревський народився 8 червня 1834 р. у с. Гирявці Чернігівської губернії, поблизу м. Конотопа. Нині це село перейменовано у Шевченкове і знаходиться воно у Конотопському районі Сумської області. У ньому Олександр Матвійович і провів свої дитячі роки⁴.

Предками Лазаревського були конотопські козаки Лазоренки, які значилися у козацьких реєстрах 1711 і 1736 рр. їх нащадок Степан Лазоренко, конотопський кушнір, у 1761 р. купив землю у м. Конотопі й повернувся у стан козаків. Тоді ж він змінив своє прізвище на Лазоревський, яке більше нагадувало панське походження. Це свідчило про його наміри увійти до шляхетського стану, який у 60-х рр. XVIII ст. сформувався в Українській козацькій державі (Малоросії), що на правах автономії входила до складу Російської імперії. На відміну від попередніх років, з цього часу увійти до привілейованого стану було надто важко⁵.

І все ж одному з шести синів Степана Лазоревського - Іллі (1758-1806) - діду історика - вдалося увійти до складу значкового товариства. 4 квітня 1778 р. за відмінну службу на посаді канцеляриста Конотопської сотенної канцелярії його було зараховано до складу штатних канцеляристів Ніжинської полкової канцелярії, а у березні 1781р. Малоросійська колегія призначила Іллю Лазоревського значковим товаришем Ніжинського полку⁶.

Отже, для нього був відкритий шлях до привілейованої верстви українського суспільства - козацької старшини. Однак політичні процеси, які відбувалися в Лівобережній Україні (ліквідація автономного устрою та інкорпорація її території до складу Російської імперії), внесли певні зміни у його соціальне становище.

З ліквідацією у 1781 р. полкового устрою на Лівобережжі та відкриттям намісництва він втратив попередню посаду, й у 1782 р. його було обрано суддею м.Конотопа. У 1783-1791 рр. І.Лазоревський служив у казначействі Новгород-Сіверського намісницького правління й у 1791 р. отримав чин губерньського секретаря⁷.

За період служби І. Лазоревського у казначействі почався процес формування на Лівобережній Україні дворянства. Відповідно до "Записки" генерал-губернатора Малоросії та президента Малоросійської колегії П.О.Рум'янцева, поданої у 1781 р. імператриці Катерині II, цей процес мав проходити поступово, оскільки претендентам на дворянство було важко підтвердити це право документально. Крім того, П.Рум'янець уважав "несправедливим", що дворянство мала отримувати лише козацька старшина. На його думку, козацтво також повинно було б користуватися дворянськими правами⁸.

Такі пропозиції малоросійського генерал-губернатора не знайшли підтримки у Катерини II. Вона наполягала на створенні дворянства лише з козацької старшини. Рядові ж козаки отримували право записуватись у міщани або купці⁹. Отже, козацтво - привілейований стан в Українській козацькій державі - в ході інкорпорації її території до складу Російської імперії втрачало свої права. Всупереч намірам П.Рум'янцева поступово проводити ліквідацію старих порядків у Малоросії, імператриця прагнула здійснити це якнайшвидше. 21 квітня 1785 р. вона підписала "Жалувану грамоту дворянству", за якою представники козацької старшини мали право записуватись у родовідні дворянські книги, які запроваджувалися в Російській імперії.

Відповідно до царської грамоти, І. Лазоревський порушив клопотання про надання дворянства його батькові - Степану (Стефану) Лазоревському.

На підставі свідоцтва про благородне життя його предків, отриманого у травні 1786 р.¹⁰, справу Степана Лазоревського було розглянуто в дворянському зібранні 10 жовтня 1786 р. На ньому було визнано права на дворянство СЛазоревського "неопровергаемыми" й одногласно прийнято рішення про внесення його з нащадками у другу частину дворянських родовідних книг та надання йому дворянської грамоти за підписом і печаткою дворянських зборів¹¹.

У другу частину родовідних книг вписували тих осіб, яким дворянство надавалося за військову службу¹². Отже, Степан Лазоревський з нащадками 10 жовтня 1786 р. отримав потомственне дворянство за військову службу своїх предків, яке було документально підтверджено 22 березня 1787 р. губернським предводителем дворянства полковником Опанасом Лобисевичем¹³ та 26 березня 1792 р. Конотопською дворянською опікою¹⁴. Отже, в останньому документі прізвище родини було змінено на Лазаревські.

Значна кількість чиновників і військових у Російській імперії збільшувала кількість претендентів на дворянство. Це змусило царський уряд запровадити обмеження зарахування у вищий стан. Такі обмеження запроваджувалися і на приєднаних до імперії територіях, у тому числі й на Лівобережній Україні, де кількість дворянських родів значно зросла за рахунок насамперед військових чинів козацького війська. Так, за даними Д. Міллера, за період з 1785 по 1790 рр. дворянські зібрання трьох українських губерній надали дворянство 22 702 родам¹⁵.

Царський уряд почав обмежувати входження у вищий стан і в 1796 р. заборонив дворянським зібранням вирішувати питання надання дворянства. Крім того, 20 січня 1797 р. вийшов царський указ про підготовку герольдією загального гербовника дворянських родів Російської імперії. У зв'язку з цим губернські правління та повітові депутати мали повідомити дворянам про необхідність направлення у герольдію підтвердження дворянської гідності, родоводу і герба¹⁶.

Робота по складанню гербовника дворянських родів призвела до перегляду рішень дворянських зібрань. Герольдія визнала право на потомственне дворянство лише за тими козацькими старшинами, які мали російські військові чини за службу¹⁷. Лазаревські, як і багато інших українських козацьких родів, втратили право на нього.

Дворянських прав згодом домогся син Іллі - Матвій Лазаревський, батько історика. Дослужившись на цивільній службі до чину титулярного радника, він 28 липня 1832 р. вийшов у відставку й отримав "знак отличия беспорочной службы", які проте не давали права на дворянство¹⁸.

У жовтні 1832 р. на Губернських дворянських виборах у м. Чернігові Матвія Лазаревського було обрано засідателем у Конотопському повітовому суді. 30 січня 1836 р. за роботу по організації виборів дворянства його було нагороджено орденом св.Володимира 4 ступеня. Цьому сприяв син Матвія, Михайло Лазаревський, який служив старшим чиновником для особливих доручень при санкт-петербурзькому цивільному губернаторі¹⁹.

Орден св. Володимира будь-якого ступеня в той час давав право на потомственне дворянство. Тому 20 травня 1836 р. Чернігівське дворянське зібрання ухвалило рішення про внесення Матвія Лазаревського з нащадками до третьої частини дворянських родовідних книг²⁰, до якої вносилися роди, що отримали дворянський титул за чинами й орденами.

Отже, Матвію Лазаревському вдалося повернути дворянський титул своєму роду, поставивши його у привілейоване становище у Російській імперії, яке давало права, на його думку, "так лестны, особенно в настоящее время"²¹.

Проте Матвій Лазаревський розумів, що дворянський титул за відсутності значних маєностей не міг забезпечити дітям гідного життя. Тому всі зусилля батьки спрямували на те, щоб діти здобули добру освіту. За даними К. Лазаревської, на освіту дітей Матвій і Афанасія Лазаревські витратили у 1838 р. - 21,7 % сімейного бюджету; у 1839 р. - 19,5; у 1840 р. - 23,4; у 1841 р. - 21,9%. Загальна сума витрат батьків на навчання дітей тільки у грошовому еквіваленті (без продуктового) становила на 1854 р. 16 тис. рублів²².

Завдяки піклуванню батьків про освіту дітей Василь та Федір закінчили Харківський університет, Михайло - Ніжинську гімназію, Яків навчався у Полтавському кадетському корпусі та Санкт-Петербурзькому університеті²³.

Батьки планували також дати освіту й Олександрю і в 1842 р. відправили його до брата Федора, який навчався у Харківському університеті, щоб той готував його до вступу у повітове училище. Проте 20-літній Федір, зайнятий собою, не приділяв належної уваги брату. В 1844 р. батьки забрали Олександра додому і віддали його до Конотопського повітового училища. Там, за свідченням О.М.Лазаревського, навчалися діти "бедных панов", а отже, він перебував у середовищі рівних собі. Крім того, штатним наглядачем в училищі був товариш батька, І. П. Княгницький, який оточив Олександра увагою і турботою. Тому перебування в училищі залишило у нього добрі спогади²⁴.

Оскільки Олександр був записаний кандидатом у кадети дворянського полку, то 24 лютого 1846 р. батьки забрали його з Конотопського повітового училища і разом із старшим братом Василем, який направлявся до столиці у пошуках роботи на літературній ниві, відправили до Санкт-Петербурга. Для вступу у кадети Олександр мав скласти вступні іспити. Проте він майже не готувався до них і не склав їх. Повернувшись додому він також не міг, оскільки йому виповнилося на той час лише 12 років. Тому у липні 1847 р. разом з братом Василем відбув до Оренбурга, місця нової служби брата як чиновника по статистичному опису Киргизької орди. У цій же комісії в Оренбурзі працювали їх брати Федір і Михайло. Там Михайло Лазаревський познайомився з Т.Г.Шевченком. Це знайомство переросло у дружбу, яка тривала до смерті поета²⁵.

Василь Лазаревський пробув у Оренбурзі декілька місяців і взимку 1847 р. відбув по службі до Санкт-Петербурга. У російській столиці він познайомився з В.І.Далем, завідувачим канцелярією міністра внутрішніх справ Л.А.Перовського, відомим російським письменником, лексикологом, фольклористом і етнографом, і за його рекомендацією отримав місце секретаря канцелярії. Олександр залишився в Оренбурзі у брата Федора і чекав нагоди повернутися до Санкт-Петербурга. Маючи достатньо вільного часу, він почав багато читати. Серед книг, що потрапили йому до рук, була "История Малой России" Д.Бантиша-Каменського, яка посилила його зацікавлення історією України²⁶.

Восени 1848 р. Олександр повернувся до Санкт-Петербурга і на початку 1849 р. Василь Лазаревський влаштував брата, якому на той час виповнилося 14 років, у приватний пансіон для підготовки до вступу у гімназію. В лютому 1850 р. Олександра було прийнято до 3 класу 2-ї Петербурзької гімназії. Навчаючись у гімназії, він показав відмінні успіхи й зразкову поведінку і "в награду и поощрение за отличные успехи в науках и благонравие" 18 червня 1851 р. учня 4 класу Олександра Лазаревського було нагороджено похвальним листом²⁷.

Особливе враження на нього у гімназії справили лекції викладача Історії В.Ф.Евальда, високоосвіченої людини з передовими поглядами. Він познайомив учнів з працями відомого російського історика С.М.Соловйова, творами М.В.Гоголя, зокрема "Тарасом Бульбою." Це посилювало інтерес Олександра до історії як науки. У 1853 р. у "Черниговских губернских ведомостях" були опубліковані перші праці О.Лазаревського: "Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношениях", "Купчая крепость, данная Леонтием Харковым Леонтию Таранскому 1728", "Чуры или Цюры", "Василий Золотаренко, полковник нежинский" та ін.²⁸.

Зацікавленість Олександра історією України духовно зблизила його з батьком, Матвієм Лазаревським. Виявом високої довіри до сина було передання йому на зберігання 17 листопада 1853 р. давніх актів "фамилий Лашинских, Таранских, Лазаревских и другия старыя бумаги". Він просив сина "зберечь их как семейную древность" і дав йому перші поради щодо їх зберігання та опрацювання²⁹.

Матвій Лазаревський не здобув спеціальної освіти, проте був досить обізнаний з історичними подіями в Україні. Про це свідчить вступна частина до його незавершених мемуарів "Памяти мои", де автор здійснив короткий екскурс в істо-

ричне минуле, коли "славная и благословенная Малая Россия" перебувала "под самовластным правлением лиц, избираемых вольными голосами", які мали "громкое тогда звание гетмана". Він охарактеризував також генерал-губернаторів Малоросії, які управляли Лівобережною Україною після ліквідації гетьманства³⁰.

Отже, атмосфера любові до історії України, власного роду та української традиції в родині Лазаревських, благоговійне ставлення до архівних документів справили значний вплив на формування світогляду О.Лазаревського та на вибір ним професії.

Після закінчення гімназії (серпень 1854 р.) він поступив на історико-філологічний факультет Петербурзького університету. Російську історію у ньому викладав професор М.Г.Устрялов, провідник теорії "самодержавства, православ'я і народності". Його лекції не викликали захоплення у О.Лазаревського. Увагу Олександра привернули лекції молодого, ліберального професора російської словесності М. І. Сухомлинова. Під впливом останнього він написав і опублікував у студентському збірнику Петербурзького університету, а також в окремих номерах "Библиографических записок" низку нарисів про російських письменників та "Записку о русском хронографе"³¹.

Проте захоплення російською літературою було тимчасовим явищем. Наукові інтереси студента Лазаревського під час навчання в університеті все більше зосереджувалися виключно на історії України. Значний вплив на формування їх мало листування Олександра Матвійовича з відомим істориком та археографом О.М.Бодянським³², який у листах щедро ділився із студентом досвідом наукової роботи. Це зміцнило інтерес О.М.Лазаревського до історичного минулого України та виявило схильність до археографічної діяльності. На знак поваги і подяки за цінні поради він присвятив Бодянському дві свої праці: "Указатель источников для изучения Малороссийского края" та третій том "Описания Старой Малороссии"³³.

Вплив на формування наукових інтересів Олександра Матвійовича мало також знайомство з аматорами української старовини О.М.Марковичем і Г.О.Милорадовичем, яке схвалив його батько Матвій Лазаревський. Він не полишав сина своєю увагою. У листах до нього надсилав інформацію про нову літературу з історії України, різні відомості з архівних джерел. Так, 23 лютого 1856 р., повідомляючи про опубліковану рецензію на працю Маркевича, він зазначав у листі сину: "Маркевич не литератор, а добросовестный малорос" і заслужив "не грубого порицания, а пофалы за труд". Матвій Ілліч вважав, що "Малороссия... должна иметь свою историю". І хоча Бантиш-Каменський написав її, але, на його думку, "в последствии найдется" той, хто "выставит народ малороссийский в лучшем виде"³⁴. Це була програма дій для сина, який, відповідно до своєї професійної орієнтації, мав здійснити посильний внесок у розробку історії України.

Матвій Лазаревський поступово вводив сина у захоплюючий світ історичної науки. Так, у листах, відправлених 15 та 29 березня 1856 р., він розповів Олександру про справу гайдамака Гаркуші, з якою ознайомився в архіві Конотопського повітового суду, та про своє захоплення історією, яка для нього "лучше малины"³⁵. Батько ділився із сином своїм баченням історії України, необхідності її дослідження, бажанням, щоб Олександр не займався "отвлеченными предметами, но существенными, к которым призванье главное, и почетно, и необходимо"³⁶.

Значний вплив на формування світогляду О.М.Лазаревського мала творчість Т.Г.Шевченка. 1858 р. український поет повернувся із заслання до Петербурга й одразу ж відновив дружні стосунки з Михайлом Лазаревським, у якого Олександр мешкав. Там він і познайомився з Тарасом Григоровичем. Вірші українського поета, його малюнки, зустрічі та спілкування з ним, як відзначав О.М.Лазаревський, дали напрямок його світогляду на все життя. На згадку про ці зустрічі і розмови Тарас Григорович 6 лютого 1860 р. подарував Олександру Матвійовичу примірник "Кобзаря" з написом: "Чистому сердцем доброму козакові Олександру Лазареву. Кобзар Тарас"³⁷.

Вплив батька, спілкування з відомими діячами української культури, люби-

телями української старовини визначили наукові інтереси О.М.Лазаревського. Він полишив заняття "отвлеченными предметами", російською літературою і почав ґрунтовно займатись історією України. З 1854 р. Олександр Матвійович постійно друкував у "Черниговских губернских ведомостях" рецензії на книги та журнальні статті "к истории или географии Малороссийского края и преимущественно Черниговской губернии"³⁸.

Під впливом батьків у Олександра пробудився інтерес до усної народної творчості, пошуку і збереження архівів відомих діячів України. Він просив матір записувати народні прислів'я, а у батька цікавився долею архіву Ханенків*. 9 січня 1856 р. Матвій Ілліч повідомив сину: "... О архиве Ханенко и я жалею, но ничего не придумаю". На той час архів Ханенків зберігався у вдови одного з представників цього роду, яка була, на думку М. Лазаревського, "далека от того, чтоб архивной заниматься, по крайней мере сохранить ее"³⁹.

Одночасно у 1857 - 1858 рр. О.М.Лазаревський продовжував роботу над "Украинской литературной летописью", перервавши її лише під час хвороби та смерті батька. 25 липня 1857 р. він повідомив О.В.Шишацького-Ілліча, що не відповідав і не надсилав обіцяних статей з причини "нашего несчастья, мы похоронили отца...". Результатом багаторічної бібліографічної роботи була публікація О.М.Лазаревським у 1858 р. "Указателя источников для изучения Малороссийского края"⁴⁰.

Влітку 1858 р. О. Лазаревський закінчив Петербурзький університет. У дипломі, виданому йому в січні 1859 р., зазначалося, що він прослухав повний курс на історико-філологічному факультеті й здобув "відмінні" знання з російської, грецької та римської словесності, російської історії та літератури, педагогіки, логіки й психології і "добрі" - з богослов'я, загальної історії та французької мови. Враховуючи високий рівень знань О.Лазаревського, рада університету визнала його гідним вченого ступеня кандидата. 11 грудня 1858 р. це рішення було затверджено попечителем Санкт-Петербурзького навчального округу. Відповідно до нього, Олександр Матвійович отримав "чин десятого класса и право считаться в первом разряде чиновников", а також право на "производство в офицеры, по выслуге трех месяцев в унтер-офицерском звании"⁴¹.

Отже, О.Лазаревський після закінчення університету міг обрати як цивільну, так і військову кар'єру. Але він мріяв займатися наукою. На заваді цій мрії стали відсутність коштів і необхідність їх заробляти. Ще студентом, не маючи засобів для існування, він, за рекомендацією брата Михайла, управителя маєтків графа Уварова, займався упорядкуванням петербурзького музею та бібліотеки графа. Після закінчення університету Олександр продовжував працювати у графа, втрачаючи надію зайнятися наукою. У лютому 1859 р. він писав брату Федору, що "мысль о магистерстве принимает вид все более и более несбыточной мечты". Робота у графа йому не подобалась, оскільки "редкая служба при лице не отзывается лакейством", але і залишити її через матеріальні нестатки він не міг⁴².

О. Лазаревському, як видно з цього листа, подобалась робота в архіві, але туди "попасть без протекции невозможно". Він був не проти і місця вчителя, "а если лет через 10 директорство, так я и думать ни о чем не хочу"⁴³.

З від'їздом Уварова за кордон влітку 1859 р., О. М. Лазаревський повернувся до Петербурга. Йому не вдалося влаштуватися на посаду вчителя. За клопотанням братів Василя і Федора 15 вересня 1859 р. його зарахували канцеляристом Санкт-Петербурзького губернського правління. Отже, йому довелося поступати "в гражданскую службу" і починати з незначної канцелярської посади. 18 травня 1860 р. О. Лазаревського було призначено колезьким секретарем по відомству Міністерства народної освіти⁴⁴.

На цій посаді він не пропрацював і року. 19 лютого 1861 р. царський уряд прийняв "Положення" та маніфест про скасування кріпацтва. Ознайомившись з документами, які скасовували кріпацтво, О. Лазаревський вирішив взяти безпосередню участь у втіленні їх у життя. Це "Положення" мали впроваджувати в дію мирові посередники. Обиралися вони із потомствених дворян, які володіли 500

десятинами землі, або мали не менше 150 десятин і закінчили навчальні заклади з присвоєнням чину XII класу, або мали право голосу у Губернських дворянських зборах⁴⁵. О. Лазаревський мав відповідний ценз, але проживаючи в Петербурзі, далеко від України, і тільки-но здобувши освіту, потрапити в їх число не міг. Тому він наполегливо почав домагатися посади "члена від уряду", який брав участь у з'їздах мирових посередників.

У квітні 1861 р. Олександр Матвійович виїхав з Петербурга в Україну. Разом з художником Г. Честахівським він супроводжував труну з тілом померлого українського поета та художника Т. Шевченка, який, згідно із заповітом, хотів бути похованим на березі Дніпра.

Поховавши поета, він поїхав у с.Гирявку, де самотньо проживала його старенька мати, яку він дуже любив. Там чотири місяці Олександр чекав призначення на посаду "члена від уряду". Лише 4 липня 1861 р. міністр внутрішніх справ затвердив його на цій посаді. Як "член від уряду" він мав брати участь у з'їздах мирових посередників Конотопського, Кролевецького, Сосницького та Борзенського повітів Чернігівської губернії й у вересні 1861 р. приступив до роботи⁴⁶.

Серед мирових посередників, у з'їздах яких брав участь О. Лазаревський, було дуже мало тих, хто співчував, як він, справі визволення селян і радів реформі 1861 р. Переважна більшість їх "сожалела об утраченном крепостном праве", оскільки передбачала "грядущия... экономическия затруднения...".⁴⁷

Працюючи на посаді "члена від уряду", О.Лазаревський робив усе можливе, щоб селяни при складанні уставних грамот не були скривджені. Він багато зробив також для збереження матеріалів про звільнення селян, особливо діловодства мирових посередників⁴⁸.

З'їзди мирових посередників проходили, як правило, у м. Чернігові, яке стало постійним місцем перебування вченого. У місті, де в той час було зосереджено багато матеріалів з історії Лівобережної України XVII - XVIII ст., він поринув у наукову роботу.

О. Лазаревський перебував на цій посаді до 1863 р. Протягом трьох років він опублікував близько 20 праць. Серед них "Украинские юридические акты", "Конотопская старина", статтю "Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII в."⁴⁹.

У 1863 р., із запровадженням у Чернігівській губернії акцизної системи, Олександр Матвійович перейшов в акцизне відомство і був призначений наглядачем акцизних зборів 3-го (Мглин), а з 1864 р. - 5-го (Глухів) округів Чернігівської губернії⁵⁰.

Робота акцизного чиновника не залишала часу для наукової праці. У листі до Г.О.Милорадовича від 27 лютого 1865 р. учений зазначав: "...Когда пивоваренные заводы в действии - акцизному чиновнику не до литературы". Тому у червні 1865 р. він перейшов на іншу роботу. Спочатку працював секретарем Чернігівського губернського по селянських справах присутствія, а з 21 червня - секретарем Чернігівського губернського статистичного комітету. В липні 1865 р. О.Лазаревський підготував і запропонував членам комітету програму вивчення Чернігівської Губернії. За його ж пропозицією статистичний комітет замість "Памятных книжек" почав видавати "Записки Черниговского губернского статистического комитета". У них О.Лазаревський опублікував значну кількість праць, у тому числі й монографію "Малороссийские посполитые крестьяне" та нариси про дворянські роди⁵¹.

У 1865 р., на 31 році життя, Олександр Матвійович прийняв важливе для себе рішення про одруження. Своєю нареченою він обрав сусідку Лазаревських по маєтці і родичку по материнській лінії Катерину Федорівну Лашинську. В її особі вчений знайшов не тільки рідну, кохану, розумну людину, а і єдність поглядів та взаєморозуміння. Напередодні весілля, 1 жовтня 1865 р., він писав нареченій: "Сегодня получил твое письмо и под его впечатлением искренно возблагодарил рок, посылающий мне в жены тебя". Шлюб з К.Лашинською прихильно зустріла родина О. Лазаревського. Брати Олександра - Василь та Михайло - у

листах до його майбутньої дружини висловлювали впевненість у їхньому щасливому шлюбі⁵².

Прагнучи матеріально забезпечити свою сім'ю, О.М.Лазаревський у 1866 р. посів посаду правителя канцелярії чернігівського Губернатора Голіцина. Нова робота була пов'язана з частими переїздами, світськими прийомами й обідами, на яких за посадою Олександр Матвійович мав бути присутній. Це йому не подобалося, не задовольняло, заважало науковій роботі. 12 вересня 1867 р. він писав дружині: "Дома я только переночевал одну ночь. В Глухове третий день и сегодня я выезжаю в Кролевец, а оттуда вероятно возвращусь в Чернигов вместе с Голыцыным) к 17". До того ж Олександр Матвійович хвилювався за стареньку матір, яка самотньо проживала в с. Гирявці і тяжко переживала смерть сина Михайла. Він хотів перейти на будь-яку службу у м. Конотопі, щоб бути ближче до матері. Серед запропонованих йому посад кращою він вважав посаду акцизного чиновника, наглядача по акцизу 8 округу Чернігівської Губернії (м. Конотоп), яку і посів 23 травня 1868 р. Того ж року у нього народилася донька Галія⁵³.

Незважаючи на постійну зайнятість на роботі, О. Лазаревському вдалось у 1866-1868 рр. опублікувати низку праць, які одразу ж привернули увагу наукової громадськості. У ці роки вийшли "Малороссийские посполитые крестьяне", "Обозрение Румянцевской описи" по Чернігівському полку, "Описание Черниговского наместничества 1781 г.", "Очерк старейших дворянских родов в Черниговской губернии" та "Села Конотопского уезда", підготовлені на значній джерельній базі⁵⁴. Отже, ці роки - період творчої наснаги вченого, визначення ним основних напрямів і тематики його наукової діяльності.

У зв'язку з проведенням у 60-х рр. XIX ст. у Російській Імперії судової реформи виникла потреба у кадрах для судових органів. Олександр Матвійович запропонували обійняти посаду члена окружного суду. Він дав згоду і 4 січня 1869 р. його було призначено виконуючим обов'язки голови Кременчуцького повітового суду та членом Полтавського окружного суду⁵⁵. 6 січня він повідомив дружині про своє призначення і про проблеми, пов'язані з новою посадою, оскільки став суддею, "не зная по сей части ни аза в глаза". Це змушувало Олександра Матвійовича багато працювати, самотужки вивчати цивільне і кримінальне право, виїжджати у повіти "на дознание"⁵⁶.

Матеріальне становище сім'ї О. Лазаревського поліпшилось. У 1869 р. він зміг нарешті купити пустир у с.Підлипному, неподалік від м.Конотопа і почав будувати там хату. Згодом, купивши землі, вчений заклад сад і гай з цінними породами дерев. Проста, крита соломомою хата, стала місцем літнього відпочинку для його сім'ї. У ній він зберігав зібрану бібліотеку, колекції історичних коштовностей і портрети визначних діячів України⁵⁷.

26 березня 1871 р. у сім'ї Лазаревських народилася друга дитина — син Борис. Після його народження здоров'я дружини погіршало - вона захворіла на сухоти. Не допомогло і лікування в Криму. Щоб бути ближче до дітей і хворої дружини, Олександр Матвійович прийняв рішення залишити роботу в суді⁵⁸.

2 липня 1872 р. він взяв участь у зборах акціонерів Полтавського земельного банку, де був обраний членом його оціночної комісії. Члени комісії повинні були працювати у Чернігівській губернії. Отже, Олександр мав можливість більше уваги приділяти хворій дружині і дітям. Незважаючи на його піклування, дружині ставало все гірше і 10 липня 1872 р. вона померла⁵⁹. На плечі Олександра Матвійовича лягли турботи про двох маленьких дітей: 5-літню доньку Галю та дворічного сина Бориса. Він тяжко переживав втрату дружини: у домі без неї "скука и тоска". Не влаштувала його і нова робота. Він жалкував, що залишив роботу в суді (20 серпня 1872 р. указом № 30 по Міністерству юстиції його, "согласно прошению", було звільнено з посади члена Полтавського окружного суду⁶⁰).

22 листопада 1872 р. О. М. Лазаревський залишив роботу в банку і обійняв посаду кандидата, а з 4 січня 1873 р. — мирового посередника Григорівської дільниці Конотопського повіту. 18 квітня 1874 р. його було призначено членом новоутвореного Ніжинського окружного суду. Там він працював п'ять років. Ро-

бота у суді була пов'язана із службовими відрядженнями, тому для виховання дітей він найняв гувернантку. Однак вона виявилася людиною нечесною. Брати Іншу О. М. Лазаревський не захотів, незважаючи на те, що "дети остались решительно без призора". Він вирішив обмежити їх виховання "нянькою и школою"⁶¹.

30 червня 1876 р. Олександр Матвійович одружився вдруге "с дочерью отставного поручика Анною Николаевною Шрамченко"⁶². Ганна Миколаївна відіграла значну роль у житті Олександра Матвійовича. Народилася вона 12 грудня 1851 р. у м. Воронежі у сім'ї поручика М.О. Шрамченка. Їх рід значився у 2-ій частині дворянських родовідних книг Чернігівської губернії. Отже, Ганна Миколаївна належала до дворянського роду. В 1868 р. вона закінчила Київський інститут шляхетних дівчат і 12 червня того ж року отримала атестат за № 1028, в якому зазначалося, що за час навчання вона показала відмінні успіхи з усіх предметів⁶³.

За відмінні успіхи у навчанні I зразкову поведінку Ганну Миколаївну було представлено радою інституту до нагороди. Атестат інституту давав їй право на отримання посади домашньої наставниці⁶⁴.

Познайомив Олександра Матвійовича з Ганною Миколаївною, очевидно, її брат, М. Шрамченко, який працював помічником секретаря Ніжинського окружного суду, членом якого був О. М. Лазаревський. За рекомендацією М.Шрамченка, Олександр Матвійович вирішив запросити Ганну Миколаївну для виховання й освіти своїх дітей. У зв'язку з цією обставиною вона звернулася до попечителя Київського навчального округу про видання їй свідоцтва на право працювати домашньою наставницею. 28 січня 1876 р. Ганна Миколаївна його отримала⁶⁵.

Протягом півроку вона працювала у сім'ї Олександра Матвійовича домашньою наставницею його дітей. За лагідну вдачу її полюбили діти, яким вона замінила матір, та їх батько, для якого вона створила тихе, радісне сімейне щастя. У 1877 і 1879 рр. у сім'ї Лазаревських народилося ще двоє дітей - Гліб і Катерина⁶⁶.

Влаштувавши сімейне життя, О. Лазаревський зміг більше уваги приділяти службовій, науковій і громадській діяльності. Це одразу ж позначилося на його службовій кар'єрі. 19 січня 1877 р. колезький асесор, член Ніжинського окружного суду О. Лазаревський "в воздаяние отлично-усердной и ревностной службы" був нагороджений орденом "святыя Анны второй степени"⁶⁷.

У жовтні 1879 р. Олександр Матвійович отримав підвищення по службі: його було призначено товаришем голови Курського окружного суду. Але перебував він на цій посаді недовго. Звільнилася посада товариша голови Київського окружного суду й О. Лазаревський направив прохання про переведення його до Києва. Претендентів на цю посаду було багато. Проте судовий персонал підбирав видатний правник, чесний та незалежний суддя, старший голова Київської судової палати І. Мечників. Він і рекомендував товаришем голови Київського окружного суду О. Лазаревського за "непохитність, самостійність і незалежність як судді". 14 травня 1880 р. його було призначено на цю посаду⁶⁸.

Діяльність Олександра Матвійовича на посаді товариша голови Київського окружного суду була високо оцінена. Указом імператора Олександра III від 1 січня 1882 р. його пожалувано орденом "Святого равноапостольнаго князя Владимира четвертой степени". 4 грудня 1885 р. О. Лазаревського обрано членом Київської судової палати з присвоєнням чину дійсного статського радника. Членство в цій палаті не давало матеріальної винагороди, але було визнанням його професійних досягнень як чиновника судової системи. Він користувався в палаті великим авторитетом. Визнанням його заслуг став ще один орден "князя Владимира третьей степени", яким О. Лазаревський був нагороджений указом імператора Олександра III від 1 січня 1889 р.⁶⁹.

З підвищенням по службі поліпшилося матеріальне становище сім'ї Лазаревських. Вони змінили помешкання, переїхавши у 1883 р. у власний будинок по вул. Мало-Володимирській, 34 (нині - О. Гончара). У ньому Олександр Матвійович із сім'єю мешкав 14 років, влаштувавши своє життя так, щоб поза службою можна було найбільше часу віддавати науковій роботі. Згодом учений жив у будинку № 43 по вул. Рейтарській та Львівській (нині - Артема)⁷⁰.

Останні 20 років життя О.Лазаревського були періодом творчої наснаги. Якщо у 1853-1879 учений опублікував 81 працю, то за період з 1880 по 1902 рр. - 340. Серед них такі відомі праці і збірки документів, як "Люди старой Малороссии", "Мотыжинский архив", "Сулимовский фамильный архив", "Дневник Н. Ханенко", "Описание старой Малороссии", "Черниговская летопись", "Малороссийские переписные книги 1666-го года" та ін.⁷¹

Значна кількість праць ученого (305 з 429) була опублікована на сторінках часопису "Киевская старина", з яким пов'язаний чималий період його життя. Олександр Матвійович був одним з ініціаторів створення журналу, входив до складу першої його редакції. Він допоміг також у прискоренні отримання дозволу на його видання та редагування у Києві, звернувшись у 1881 р. по допомогу до старшого брата Василя - члена ради Міністерства внутрішніх справ і ради Головного управління у справах друку⁷².

У жовтні 1881 р. головний редактор-видавець журналу Ф. Г. Лебединцев отримав дозвіл Міністерства внутрішніх справ на заснування історичного журналу російською мовою. Журнал не мав достатньої матеріальної підтримки. Тому члени редакційного комітету, у тому числі й О. Лазаревський, працювали фактично безкоштовно, направляючи свої гонорари у фонд підтримки видання⁷³.

З 1888 р., зі зміною редакції, "Киевская старина" перейшла під безпосередній вплив Олександра Матвійовича, який спочатку виконував обов'язки редактора, а у 1890-1891 рр. був редактором журналу⁷⁴. Майже у кожному номері журналу протягом багатьох років О. Лазаревський публікував статті, документи, підписані його прізвищем або ініціалами "А. Л."

Значним був внесок ученого й у діяльність історичного товариства Нестора-літописця, почесним членом якого його було обрано 14 березня 1893 р. До активної роботи у ньому О. Лазаревського залучив відомий історик та літературознавець М. Дашкевич. Олександр Матвійович регулярно відвідував засідання товариства, виступав на них з доповідями й публікував свої праці на сторінках "Чтений" - друкованого органу товариства. У березні 1894 р. його було обрано членом ради товариства⁷⁵.

З 10 жовтня 1893 р. по вересень 1895 р. головою товариства був професор Київського університету В. Іконников. Коли ж він відмовився виконувати обов'язки голови, то після довгих умовлянь ці обов'язки погодився тимчасово виконувати О. Лазаревський. У листі до Г. О. Милорадовича від 9 жовтня 1895 р. він зазначав, що до керівництва товариством потрапив "в виде компромисса двух партий, которые, подравшись на своих кандидатах, выбрали чужого"⁷⁶.

Трохи більше року - з 18 березня 1895 р. по 5 жовтня 1896 р. - Лазаревський очолював товариство, проте встиг зробити досить багато. Завдяки його старанням М. Терещенко пожертвував товариству 1000 руб., на які Олександр Матвійович започаткував читання публічних лекцій, що згодом видавалися окремими книжками. За його редакцією було видано два томи "Чтений". Проте більшість членів товариства вважала, що очолювати його повинен професор Київського університету, що зміцнило б зв'язки товариства з науково-освітніми закладами. Тому 5 жовтня 1896 р. на засіданні товариства його головою було обрано професора Київського університету В. Антоновича. Олександр Матвійович обійняв посаду (товариша) заступника голови і займав її до кінця життя. Він також активно друкувався на сторінках "Чтений". З 1896 р., коли була опублікована перша його стаття, і до його смерті у 1902 р., учений опублікував 22 дослідження⁷⁷.

Індивідуаліст за характером у службовій та науковій діяльності, О.Лазаревський не дуже цікавився громадською діяльністю. "Гуртове-чортове, - любив він повторювати". Тому, як правило, Олександр Матвійович не брав участі у суспільному житті. Винятком з правила стали земства, запроваджені у Російській імперії в процесі ліберальних реформ 60-х - 80-х рр. Земські діячі сприяли поліпшенню в Україні стану освіти, медичного обслуговування та сільського господарства, а також піднесенню національної свідомості народу. Тому у 1868 р. О. Лазаревський став членом Конотопського повітового земства і протягом 34-х

років, до смерті незмінно обирався гласним повітових сільських зібрань, а у 1874-1882 рр. - представником Конотопського земства на губернських земських виборах⁷⁸.

Його неодноразово обирали почесним мировим суддею, секретарем земських зібрань, членом різних земських комісій. Значну увагу О. Лазаревський приділяв організації народної освіти, медицини, соціальній справі. Він пропонував, на противагу шинкам, організувати на земські кошти народні клуби з чайними, бібліотеками-читальнями, приміщення для розваг, театральних вистав⁷⁹.

За заповітом брата Михайла та за домовленістю з усіма братами, Олександр Матвійович віддав садибу і будинок у с. Гирявці для облаштування школи для селянських дітей. Вони ж допомогли школі і матеріально. Завдячуючи братам Лазаревським, восени 1879 р. у с. Гирявці "для бесплатного обучения" селянських дітей було відкрито школу⁸⁰.

О. Лазаревський виконував також спеціальні доручення земських зборів. Так, у 1890 р., з нагоди 25-річчя запровадження земських установ на Чернігівщині, за постановою Конотопського повітового земства, він підготував "памятню книжку Конотопского земства" за 1865-1890 рр., яку було видано у Києві в 1890 р.⁸¹.

У 1880 р. О.М.Лазаревський приступив до зведення зібраних протягом багатьох років документальних матеріалів, наслідком чого стало "Описание старой Малороссии", одна з найвизначніших праць ученого. Автор мав намір подати опис усіх десяти адміністративно-територіальних полків Лівобережної України. У листі до Г. О. Милорадовича від 16 грудня 1885 р. він повідомляв, що почав "печатать описание старой Малороссии, которое может быть и не кончу, так как работа большая, на издание которой вполне может не оказаться и средств". У виданні першого тому він мав намір подати портрети видатних діячів України: Миклашевського, Жоравки та Павла Полуботка⁸².

Перший том "Описания" по Стародубському полку вийшов у 1888 р., другий, по Ніжинському — у 1893 р. Обидва томи надруковані автором власним коштом. Другий том "Описания", представлений до нагороди, встановленої графом Уваровим, був удостоєний Імператорською академією наук премії в сумі 500 руб. Третій том, присвячений Прилуцькому полку, був опублікований у 1901 р. Однак повністю реалізувати свій задум учений не зміг. Несподівана смерть (31 березня 1902 р.) застала його за роботою. Рукописні ж матеріали, які залишилися після смерті О. М. Лазаревського, свідчать, що він працював над описами інших полків. Збереглися його нотатки про села Полтавського полку, велика кількість біографій місцевої козацької старшини, незавершений рукопис опису Київського полку, витяги з описів Переяславського, Миргородського та Гадяцького полків⁸³.

Відспівували О. М. Лазаревського 2 квітня 1902 р. у Старо-Вознесенській церкві, яка знаходилася на Львівській вулиці. Причиною смерті 67-річного вченого, як зазначено у церковній метричній книзі, стало "воспаление легких". Того ж дня його було поховано на цвинтарі с. Гирявки Конотопського повіту Чернігівської губернії⁸⁴.

На відзначення заслуг Олександра Матвійовича у розвитку земської справи на зборах Конотопського повітового земства, які відбулися 21 вересня 1902 р., було прийнято рішення про увічнення його пам'яті заснуванням премії ім. О.М.Лазаревського у розмірі 300 руб. за кращу працю з історії України. Крім того, земські збори асигнували 100 руб. на виготовлення його портрета, який мав знаходитись у приміщенні земства⁸⁵.

⁷⁸ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. - К., 1994. — Т. 1. — С. 147.

⁷⁹ Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII - середина XIX ст.). - Харків, 1996. - С 329, 331, 332.

⁸⁰ Олександр Матвійович Лазаревський. 1834-1902. Матеріали до біобібліографії. - К., 1994. - 78 с; Воронов В.І. Джерелознавчі аспекти в наукових працях О.М.Лазаревського //

Дніпропетровський історико-археографічний збірник. - Дніпропетровськ, 1997. - С.200-219; Його ж. Місце О.М.Лазаревського в українському історіографічному процесі // Осягнення історії. Зб. праць на пошану проф.М.П.Ковальського. - Острого, Нью-Йорк, 1999. - С.211-228; Його ж. Родина Лазаревських у контексті вітчизняного історико-культурного процесу // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Образи науки. МІЖВУЗ. зб. наук. праць. - Дніпропетровськ, 2000. - С.170-185 та інші; *Білокінь С.* Раритети української бібліографії у збірках Олександра Лазаревського та Михайла Хмарова // Київська старовина. - 1998. - № 4. - С. 131—164; *Ринсевич В.* Полковничі універсали другої половини XVII ст. за колекцією О.М.Лазаревського // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. - К., 1999. - Т. 4. - С.5-27; *Мельник А., Фицик Л. О. М.* Лазаревський - біограф козацької старшини // Сіверянський літопис. - 2002. - № 1. - С.51 - 55.

⁴ Орывки из автобиографии Александра Матвеевича Лазаревского // Киевская старина. - 1902. - №6. - С.471.

⁵ *Лазаревський А.* Сведения о старейших членах рода Лазаревских // Український археографічний збірник. - К., 1927. - Т.2. - С.1,2, 9-18 (далі - УАЗ).

⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАНУ.- Ф. 1. - Спр.68382. - Арк.2 - 3; Спр.68383. - Арк.1; Спр. 68387. - Арк.1, 2 (далі - ІР НБУВ).

⁷ Там само. - Ф. 1, - Спр.68387. - Арк. 1, 2; *Лазаревський А.* Сведения о старейших членах рода Лазаревских. - С. 1,2, 9 - 18.

⁸ *Стороженко Н.В.* Реформы в Малороссии при гр. Румянцеве // Киевская старина. - 1891. - № 1 - 3. - С.479 - 480.

⁹ Там само. - С. 480 - 481.

¹⁰ ІР НБУВ. - Ф. 1. - Спр. 68384. - Арк. 1.

¹¹ Там само. - Ф. 1. - Спр. 68385. - Арк. 1; *Савєлов Л. М.* Лекции по генеалогии. - М., 1908. - С. 151.

¹² *Карелин А.П.* Дворянство в пореформенной России. 1861 - 1904 гг. - М., 1979. - С.25, 26.

¹³ ІР НБУВ. - Ф. 1. - Спр. 68385. - Арк. 1.

¹⁴ Там само. - Спр. 68388. - Арк. 1.

¹⁵ *Миллер Д.* Очерки из истории и юридического быта Старой Малороссии: Превращение козацкой старшины в дворянство // Киевская старина. - 1897. - № 4. - С.2, 46.

¹⁶ *Лазаревський А.М.* Замечания на исторические монографии Д.П. Миллера о малорусском дворянстве и о статутных судах. - Харьков, 1898. - С.24 - 25.

¹⁷ Там само. - С.25. *Лазаревська К.* Господарство незможного панка на Конотопщині в першій половині XIX ст. // УАЗ. - К., 1927. - Т.2. - С.Х, XI, XVI.

¹⁸ ІР НБУВ. - Ф.1. -Спр.58485. -Арк.1 зв., 21 Спр. 68412. -Арк. 1; Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи // УАЗ. - Т.2. - С.115.

¹⁹ ІР НБУВ. - Ф. 1. - Спр.68412. - Арк, 1; Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи. - С.115.

²⁰ *Рикман В.Ю.* Дворянское законодательство Российской империи. - М., 1992. - С.27; Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи. - С.115.

²¹ Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи. - С.115.

²² Там само. - С.114; *Лазаревська К.* Назв. праця. - С.ХХІ.

²³ *Лазаревський О.* Короткі біографії братів Лазаревських // УАЗ. - Т.2. - С.57.

²⁴ Орывки из автобиографии Александра Матвеевича Лазаревского. - С.473, 478 - 480.

²⁵ *Лазаревський О.* Короткі біографії братів Лазаревських... - С. 69.

²⁶ Там само. - С. 68.

²⁷ ІР НБУВ. - Ф. 1. - Спр. 68438. - Арк.1.

²⁸ *Сарбей В.Г.* Історичні погляди О.М.Лазаревського. - К., 1961. - С.26; *Ткаченко М.* Список праць О.М.Лазаревського та праць про нього // УАЗ. - К., 1927. - Т.2. - С.111.

²⁹ Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи. - С.109.

³⁰ *Лазаревський Матвій.* Памяти мои // УАЗ. - К., 1927. - Т.2. - С.19.

³¹ *Сарбей В.Г.* Назв. праця. - С.27.

³² *Лазаревська К.* Листи Осипа Бодяньського до Олександра Лазаревського {1854 - 1855) // Україна. - 1926. - Кн. 1. - С.66 - 70.

³³ *Сарбей В.Г.* Назв. праця. - С.28.

³⁴ Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи. - С.191 - 192, 200.

³⁵ Там само. - С.200 - 201, 206 - 207.

³⁶ Там само. - С.207.

³⁷ *Сарбей В.Г.* Т.Г.Шевченко і О.М.Лазаревський // Укр. іст.журн. - 1989. - № 3. - С.28, 34.

³⁸ Листи Олександра Лазаревського. - С.266 - 267.

За даними О. Оглоблина, архів Ханенків до 1918 р. знаходився у В. О. Ханенка в с. Городище Стародубського повіту, згодом потрапив до м. Стародуба, а звідти у 1926 р. був перевезений до Гомельського обласного архіву, де зберігався до Другої світової війни // Див.: *Мезько - Оглоблин О.* Люди старої України та інші праці. Острого, Нью-Йорк, 2000. - С.258. Частина архіву Ханенків зберігається в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (ф. 983).

- ⁴⁹ Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи. - С. 177 - 178.
- ⁴⁰ Листи Олександра Лазаревського. - С. 270 - 276.
- ⁴¹ ІР НБУВ. - Ф. 1. - Спр. 68440. - Арк. 1.
- ⁴² Листи Олександра Лазаревського. - С. 277 - 278.
- ⁴³ Там само. - С. 278.
- ⁴⁴ Олександр Матвійович Лазаревський. 1834-1902. Матеріали до біобібліографії. - С. 11.
- ⁴⁵ *Василенко Н.П.* Первые шаги по введению положений 19 февраля 1861 года в Черниговской губернии. - К., 1901. - С. 6.
- ⁴⁶ Там само. - С. 43; *Батуринець П.* З 'Громадської діяльності О.М.Лазаревського на Чернігівщині. - К., 1928. - С. 4.
- ⁴⁷ *Батуринець П.З.* Назв. праця. - С. 4, Ъ.
- ⁴⁸ *Сарбей В.Г.* Назв. праця. - С. 34; *Верзилов А.В.* Памяти Александра Матвеевича Лазаревского. - Чернигов, 1903. - С. 3 - 4.
- ⁴⁹ *Ткаченко М.* Назв. праця. - С. LIV - LV; *Лазаревский А.* Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII в. // Основа. - 1862. - № 5. - С. 82—89.
- ⁵⁰ *Федоренко П.* О.М.Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини // УАЗ. - Х., 1927. - Т. 2. - С. XXII.
- ⁵¹ Листи Олександра Лазаревського. - С. 280; *Ткаченко М.* Назв. праця. - С. LV - LVI.
- ⁵² Листи Олександра Лазаревського. - С. 279 - 281; *Василенко М.* Олександр Матвійович Лазаревський // Україна. - 1927. - № 4. - С. 41.
- ⁵³ Там само. - С. 282 - 283; *Федоренко П.* Назв. праця. - С. XXIII.
- ⁵⁴ *Ткаченко М.* Назв. праця. - С. LVI - LVII, LXXIII.
- ⁵⁵ ІР НБУВ. - Ф. 1. - Спр. 68443. - Арк. 1; Листи Олександра Лазаревського. - С. 283.
- ⁵⁶ Листи Олександра Лазаревського. - С. 265 - 286.
- ⁵⁷ *Батуринець П.* Назв. праця. - С. 13.
- ⁵⁸ Листи Олександра Лазаревського. - С. 305 - 306.
- ⁵⁹ Там само. - С. 306.
- ⁶⁰ Там само. - С. 306 - 307; ІР НБУВ. - Ф. 1. - Спр. 68446. - Арк. 1.
- ⁶¹ Листи Олександра Лазаревського. - С. 307 - 308.
- ⁶² ІР НБУВ. - Ф. 1. - Спр. 68450. - Арк. 1.
- ⁶³ Там само. - Спр. 68488. - Арк. 1; Спр. 68457. - Арк. 1, Z.
- ⁶⁴ Там само. - Спр. 68488. - Арк. 1.
- ⁶⁵ Листи Олександра Лазаревського. - С. 308; ІР НБУВ. - Ф. 1. - Сщз. 68469. - Арк. 1.
- ⁶⁶ *Василенко М.* Назв. праця. - С. 50.
- ⁶⁷ ІР НБУВ. - Ф. 1. - Спр. 68452. - Арк. 1.
- ⁶⁸ Листи Олександра Лазаревського. - С. 309 - 311; *Василенко М.* Назв. праця. - С. 51.
- ⁶⁹ ІР НБУВ. - Ф. 1. - Спр. 68453. - Арк. 1, 1 зв.; Спр. 68454. - Арк. 1, 1 зв.; Листи Олександра Лазаревського. - С. 319.
- ⁷⁰ ІР НБУВ. - Ф. 1. - Спр. 68453. - Арк. 1, 1 зв.; Листи Олександра Лазаревського. - С. 314 - 315, 319, 323 - 324, 332, 345, 355 - 363; *Василенко М.* Назв. праця. - С. 53; *Лазаревський Г. О.* Брати Лазаревські // Україна. - 1945. - № 3. - С. 25.
- ⁷¹ *Ткаченко М.* Назв. праця. - С. LII - LXXIII.
- ⁷² (А.Л.) Как основалась "Киевская старина" // *Лазаревский А.* Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. - К., 1898. - Т. 4. - С. 94 - 95. *Матях В.М.* Біля витоків "Киевской старины" (До 110-річчя виходу першого номера журналу) // Укр. іст. журн. - 1992. - № 1. - С. 144.
- ⁷³ *Матях В. М.* Назв. праця. - С. 145.
- ⁷⁴ Там само. - С. 146.
- ⁷⁵ *Воронов В.І.* Внесок О.М. Лазаревського у діяльність історичного товариства Нестора-літописця // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. - Дніпропетровськ, 2001. - Вип. 2. - С. 190 - 192.
- ⁷⁶ Листи Олександра Лазаревського. - С. 350.
- ⁷⁷ *Воронов В.І.* Назв. праця. - С. 192 - 193; Олександр Матвеевич Лазаревський (Некролог) // Киевская старина. - 1902. - № 5. - С. XVII; Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца (1879 - 1914). Бібліографічний довідник / Укладач М.П.Колесник. - К., 1989. - С. 43 - 44. (далі - ЧИОНЛ).
- ⁷⁸ Листи Олександра Лазаревського. - С. 319.
- ⁷⁹ *Сарбей В.Г.* Назв. праця. - С. 49; ІР НБУВ. - Ф. 1. - Спр. 66978. - Арк. 1.
- ⁸⁰ *Василенко М.* Назв. праця. - С. 53.
- ⁸¹ ІР НБУВ. - Ф. 1. - Спр. 66977. - Арк. 1.
- ⁸² Листи Олександра Лазаревського. - С. 309 - 310.
- ⁸³ *Василенко М.* Назв. праця. - С. 53.
- ⁸⁴ ІР НБУВ. - Ф. 1. - Спр. 68471. - Арк. 1; Похороны А.М.Лазаревского (Впечатление очевидца) // Киевская старина. - 1902. - № 5. - С. XXII—XXVII.
- ⁸⁵ *Федоренко П.* Назв. праця. - С. XXIV.

(Далі буде)